

DR. BODZÁSI BALÁZS

tudományos főmunkatárs

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Polgári Jogi Tanszék
közjegyző (Budapest)

A VÁLSÁGHELYZETEK HATÁSAI A TARTÓS SZERZŐDÉSES JOGVISZONYOKRA

<https://doi.org/10.61382/MJE-Ertekezések.2023.Bodzasi.13>

1. Válságok a premodern és az iparosodás utáni korokban

A válságok visszatérő eseményeknek számítanak a történelemben. Hatásuk gyakran messze túlmutatott a gazdasági viszonyokon és nagy megrázkódtatásokkal járó társadalmi, szociális és politikai következményekkel jártak. Ennek ellenére a válság kifejezés alatt alapvetően gazdasági válságot értünk, mivel akár természeti katasztrófa, akár járvány, akár háború vagy forradalom volt egy adott válsághelyzet kiváltó oka, gazdasági következményekkel valamennyi járt.

A gazdasági válságjelenségek egyes formái között azonban különbséget kell tenni. A 19. századot megelőző évszázadokban a válságok alapvetően agrár- és élelmezési válságok voltak. Az ipari forradalom előtti időkben is voltak ugyan államcsődök és spekulációs válságok is, de ezek nemzetgazdasági hatása korlátozott maradt egy olyan világban, amely a mezőgazdaságtól és a lakosság élelmezésének a biztosítására irányuló törekvésektől függött.

A premodern korban a válságjelenségek szempontjából alapvetően a klíma és az időjárás volt a meghatározó. A kedvező klimatikus feltételek ugyanis jó termésel, alacsony élelmiszerárakkal és a népességszám növekedésével jártak együtt. Ennek következtében csökkentek ugyan a bérek, de mivel az élelmiszerárak is alacsonyak voltak, a kézműves ipari termékek iránti kereslet is növekedett. A mezőgazdasági termelés növekedése tehát az ipari termelés növekedését is eredményezte. A rossz termésnek ezzel szemben éhség és a foglalkoztatás visszaesése voltak a következményei.¹

Ezek a premodern kori válságok nem egy meghatározott időszakonként visszatérő jelenségek voltak, hanem az előre nem látható klímaváltozások következményei.²

¹ WERNER PLUMPE: *Wirtschaftskrisen. Geschichte und Gegenwart*. Verlag C.H. Beck, München, 5. Auflage, 2017, 9–10.

² Ezzel szorosan összefügg a népességszám változásának a kérdése is. THOMAS MALTUS (1766–1834) demográfus, az angol klasszikus közgazdaságtan kiemelkedő alakja 1798-ban megjelent tanulmá-

Mindez az ipari forradalom hatására változott meg, amikor is a válságok elvesztették apokaliptikus jellegüket.

A modern kori válságok ezzel szemben a gazdasági fejlődés olyan visszatérő jelenségei, amelyek a kapitalista gazdaság belső törvényszerűségei miatt alakulnak ki. Az 1860-as évekre egyértelművé vált a közgazdászok számára, hogy a gazdasági fejlődésnek ciklusai vannak, amelyek recesszióból, majd azt követő felemelkedésből állnak.³ Empirikus vizsgálatok alapján a korabeli közgazdászok úgy vélték, hogy ezek az egymást követő ciklusok 6-10 évente ismétlődnek. Ennek a felismerésnek volt az egyik következménye az, hogy az egyes államok anticiklikus intézkedésekkel próbálták és próbálják meg elkerülni a válságokat.⁴

A modern kapitalista gazdaság egy másik fő jellemvonása, hogy a nagy tőkeigényű beruházások finanszírozása során a spekulatív elem intézményesült. Ehhez egyrészt új vállalkozási formák, másrészt pedig új finanszírozási megoldások megjelenésére volt szükség. Az új vállalkozási formák közül kiemelkedik a részvénytársaság, a finanszírozási struktúrák közül pedig a tőzsde, illetve a pénzpiacok kialakulása. Ezek révén válhatott a spekulációs tevékenység a gazdasági fejlődés kísérő jelenségévé, melyet azonban már a kezdetektől fogva próbálták korlátozni. Ez azonban csak mérsékelt sikerrel járt. Ennek egyik oka, hogy a spekulációs magatartások következményei elleni biztosítéki ügyletek sokszor maguk is spekulatív jellegűek.⁵

Az iparosodás és a nyomában kiépülő kapitalista gazdaság tehát alapjaiban változtatta meg a válságok karakterét. A modern kori válságok ezzel együtt a 18. század vége óta nemzetközi jellegűvé váltak, legkésőbb pedig az 1850-es évek óta világgazdasági válságokról beszélhetünk. Ez már az 1856/57-es években kiobbant

nyában egy olyan tézist dolgozott ki, amely szerint hosszú távon az emberiség soha nem élhet jólétben, ugyanis bármilyen ilyen irányú eredményt rögtön semmissé tesz az ezáltal kiváltott népességnövekedés. Ha egy társadalom képes többletet termelni élelemből, az ennek következtében beállott életszínvonal-emelkedés csak ideiglenes lehet, mivel ez szükségszerűen az újszülöttek számának növekedéséhez, illetve a halálozások számának csökkenéséhez vezet. Csak idő kérdése, hogy a népességnövekedés feleméssze a megtermelt élelmiszertöbbletet, így az életkörülmények ismét romlani kezdenek és eljutnak az eredeti szintre. Vagyis egy átmeneti felemelkedő periódus után szükségszerűen újra bekövetkezik a visszaesés, amelyet a jóléti időszak alatt végbement népességnövekedés okoz. Erről lásd ODED GALOR: *Az emberiség utazása. A modern világ egyenlőtlenségének okai*. Libri Kiadó, 2022, 14–15.

³ A 20. században JOSEPH A. SCHUMPETER (1883–1950) osztrák közgazdász, szociológus volt a fő képviselője annak a nézetnek, amely szerint a konjunkturális ciklusok a kapitalista gazdaság működésének szükséges velejárói, amelyek üdvözlendők, mivel a gazdasági és technológiai struktúraváltás szükségszerűen ösztönzői. Schumpeter szerint az egyensúlyi állapot a nemzetgazdaságban legfeljebb átmeneti lehet, semmi esetre sem lehet azonban egy nemzetgazdaság stabil állapotának tekinteni.

⁴ PLUMPE: i. m., 10., 14.

⁵ PLUMPE: i. m., 13.

válság kapcsán is megmutatkozott, melyet így az első világgazdasági válságnak is nevezhetünk. A válsághelyzet Nagy-Britannia indiai és kínai katonai beavatkozása nyomán alakult ki, annak gazdasági következményei azonban először az Egyesült Államokban bontakoztak ki. A dominóeffektust egy ohioi bank csődje indította el, amelynek nyomán 1857 szeptemberében 185 amerikai bank omlott össze. Az USA-ban ekkor még nem létezett központi bank és a befektetők állami segítségben sem részesülhettek. A válság két hónappal később elérte Nagy-Britanniát, innen azonban már csak korlátozott mértékben terjedt tovább a kontinensre. Ennek fő oka az volt, hogy a Bank of England gyorsan reagált és beavatkozásának köszönhetően sikerült elkerülni a bankválság további terjedését. Mindez azonban a brit adófizetőknek meglehetősen sokba került és bár a piacok végül megnyugodtak, a diszkont kamatláb tartósan 10% feletti szinten tartása miatt a hitelezés jelentősen megrágult.⁶

Sokkal pusztítóbb hatással járt az 1873-ban kirobbant gazdasági válság, amely az 1850-es évek végén kezdődött gazdasági felemelkedést zárta le. A visszaesés egészen 1878/79-ig tartott, a gazdasági klíma azonban csak az 1890-es években kezdett ismét lényegesen javulni.⁷

2. A válságok gazdasági és társadalmi hatásai

2.1. A 14. századi változások

A válságoknak egyrészt gazdasági, másrészt azonban mélyreható társadalmi és politikai következményei is lehetnek. Erre jó példa az Európát 1347 és 1352 között sújtó nagy pestisjárvány és azzal együtt járó demográfiai válság, amelyben Nyugat-Európa lakosságának mintegy 40-45%-a veszett oda.⁸ Ez a ma már alig felfogható méretű apokaliptikus pusztítás hatalmas lelki traumát okozhatott a túlélőknek, vagyoni, jövedelmi helyzetük azonban látványosan javulni kezdett, miután a járvány véget ért. Munkaerejük iránt ugyanis jelentősen megnőtt a kereslet, melynek következtében a bérek is emelkedni kezdtek és a munkakörülmények is javultak. A 15. században, amikor a népességszám egy nagyon alacsony szintről indult újra

⁶ PLUMPE: i. m., 60.

⁷ PLUMPE: i. m., 65.

⁸ ENGEL PÁL hasonlata szerint a pestis felért egy atomháborúval, amelynek pusztítását tovább növelte, hogy – bár enyhébb formában – még többször visszatért a 14. század folyamán. Mindez együtt olyan embervesztést okozott, amelyet Európa csak nagyjából háromszáz év alatt hevert ki. Lásd ENGEL PÁL: *Beilleszkedés Európába a kezdetektől 1440-ig. Magyarok Európában I.* Háttér Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 1990, 256–257.

emelkedésnek, a legtöbb nyugat-európai országban kiemelkedően magas volt az életszínvonal. Ezt jelzi a húsfogyasztás mennyisége is, amelyet a legtöbb európai országban ezt követően csak a 20. században sikerült újra elérni.⁹ Ennek a fejlődésnek a 16. század végén kezdődő és a 17. században kibontakozó újabb válság vetett véget.

Angliában a lakosságszám 1345 és 1500 között 5,4 millióról 2,4 millióra csökkent, a reálkereset azonban a kétszeresére emelkedett.¹⁰ Ezzel együtt azonban mélyreható átalakulás ment végbe az angol társadalomban, amely mindenekelőtt a tulajdoni viszonyokat érintette. A legfontosabb változás, hogy legkésőbb az 1500-es évek elejére Angliában elismerték a föld feletti egyéni magántulajdont, amely a teljesen szabad elidegenítés jogával párosult. Ekkorra már komoly földpiac alakult ki, néhány vidéken pedig a föld már a 14. századtól elsősorban nem öröklés útján szállt át, hanem adásvétellel.¹¹ Ez kiegészült az ajándékozás és a végrendelet elterjedésével,¹² amely azt a tényt tükrözi, hogy az angol társadalom és jog az egyéneket és nem a nagyobb csoportokat (pl. a család) ismerte el a tulajdonjog alanyaiként. A földet legkésőbb a 16. században már árunak tekintették, ami egyének és nem háztartások tulajdonát képezte. A tulajdon intézménye tehát individualizálódott.¹³

Mindez kiegészült azzal, hogy Anglia legnagyobb részén a földbirtokot az elsőszülött fiú örökölte. Bár ennek szigorát részben enyhítette, hogy a fiatalabb fiúgyermeknek és a lányoknak is juttattak örökrészt, a 16. század elejétől a földbirtokok legnagyobb részét egy gyermek örökölte. Kimutatható, hogy a primogenitúra intézménye és az egyéni magántulajdon elismerése szorosan összekapcsolódott egymással.¹⁴

Összességében megállapítható, hogy a nagy pestisjárvány által előidézett gazdasági sokkhatások vezettek el ezekhez a döntő változásokhoz a 14. század közepétől Angliában.¹⁵

⁹ PLUMPE: i. m., 31.

¹⁰ GALOR: i. m., 52–53. Angliában a népességszám a 17. század elejére – három évszázad után – érte el az 1345-ös szintet, ezzel együtt azonban a reálbérek is visszaestek a nagy pestisjárvány előtti szintre.

¹¹ Egyes angol vidékeken – főként Dél-Angliában – már a 14–15. századi úriszéki jegyzőkönyvek is virágzó földpiacról tanúskodnak. Lásd ALAN MACFARLANE: *Az angol individualizmus eredete. A család, a tulajdon és a társadalmi átmenet.* Századvég Kiadó, Budapest, 1993, 140.

¹² A hagyományos paraszti társadalmakban a végrendekezést vagy el sem ismerik, vagy legalábbis nagy idegenkedéssel kezelik. Ezekben a társadalmakban a föld nem az egyén, hanem a család vagy a rokonság – vagyis egy soha meg nem szűnő korporáció – tulajdonában áll, a nők nem rendelkezhetnek földtulajdonnal, és magasan fejlett földpiac sem alakulhat ki.

¹³ MACFARLANE: i. m., 122., 128–129.

¹⁴ MACFARLANE: i. m., 130–131.

¹⁵ MACFARLANE: i. m., 141.

2.2. A 20. századi krízisek hatásai

Ha egy nagyot ugrunk az időben és a 20. századra tekintünk, akkor azt gondolhatnánk, hogy a világháborúk és az 1929-ben kirobbant nagy gazdasági világválság gazdasági, társadalmi és politikai következményeit már jól ismerjük. Ez nagyrészt így is van, kevésbé ismert azonban, hogy az egyes társadalmakon belüli vagyoni viszonyokra ezek a krízisek hogyan hatottak. Ezzel kapcsolatban érdemes THOMAS PIKETTY francia közgazdász elemzéseire utalni.

Piketty abból indul ki, hogy a pénzügyi értelemben stabil – vagy legalábbis annak tartott – világnak az I. világháború végérvényesen véget vetett. A pénzügyi igazodási pontok elvesztése a 20. században pedig komoly törést és sokkot jelentett a korábbi évszázadokhoz képest. Mindez azokból az adatokból is jól látható, amelyek a nemzeti tőkének a nemzeti jövedelemhez viszonyított arányát mutatják. 1914-ig mind Nagy-Britanniában, mind pedig Franciaországban a nemzeti tőke összesen hat-hét évnyi nemzeti jövedelemnek felelt meg. Ez az arány mindkét országban nagyjából változatlan volt az 1700-as évek óta. Az I. világháború után azonban a tőke/jövedelem arány brutálisan összeomlott, a nemzeti tőke három év nemzeti jövedelmének összegére zsugorodott. A zuhanás azonban a két világháború közötti válságok és a II. világháború következtében tovább folytatódott olyanannyira, hogy az 1950-es évekre a nemzeti tőke alig haladta meg két évnyi nemzeti jövedelem szintjét.¹⁶

Milyen következményekkel járt mindez az adott társadalmakra nézve? A tőke a 20. század közepére Európa legtöbb országában megsemmisült. Ehhez történelmi magasságokat elérő államadósság és tartósan magas infláció párosult. Angliában az államadósság 1950-re elérte a GDP 200%-át, amely még az 1815. évinél is magasabb volt. Az 1950-es és még inkább az 1970-es évek inflációja (csaknem 15% évente) kellett ahhoz, hogy a brit államadósság a GDP 50%-a körüli értékre csökkenjen. Az infláción keresztül megvalósuló, a társadalom belüli vagyoni újraelosztási mechanizmus az Egyesült Királyságban és Franciaországban is elképesztően erős volt a II. világháború utáni évtizedekben. Franciaországban ehhez az állam egyre jelentősebb gazdasági szerepvállalása is társult.¹⁷

Ennél is fontosabb azonban, hogy a világháborúk utáni években a munkajövedelmet is magában foglaló vegyes jövedelmek meghaladták a tiszta tőkejövedelmet a társadalom legfelsőbb rétegeiben. Ez azt jelenti, hogy a két világháború után egy

¹⁶ THOMAS PIKETTY: *A tőke a 21. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2015, 121., 129.

¹⁷ PIKETTY: i. m., 146–150. A Franciaország által a II. világháború után bejárt út sajátossága, hogy az állami vagyon az 1950 és 1970 közötti tündöklése után 1980-tól ismét jóval alacsonyabb szintre zuhant vissza.

rövid ideig csökkent a tőke részesedése a nemzeti jövedelemből (és a tőke/jövedelem arány is csökkent), valamint a béregyenlőtlenségek is zsugorodtak.¹⁸

Mindkét világháború nagy sokkot jelentett a vagyonokra és azok elosztására, így átmenetileg az öröklött vagyon sokat veszített a jelentőségéből és a történelem során talán először a munka és a tanulás jelentette a csúcsra vezető legbiztosabb utat.¹⁹ Az 1980-as-90-es évek évektől kezdve azonban a vagyoni egyenlőtlenségek ismét növekedni kezdtek, azzal együtt, hogy azok mértéke jelentős mértékben elmarad az 1914 előtti szinttől. Piketty azonban felhívja a figyelmet arra, hogy a világháborúk okozta visszaesés után a 21. században ismét felemelkedően van az öröklésre épülő tulajdonosi kapitalizmus, és az öröklés, valamint az öröklött vagyon szerepe a társadalom belüli vagyoni elosztásban a század folyamán tovább fog növekedni.²⁰

2.3. A 2020-as évek válságainak gazdasági hatásai

A Piketty által bemutatott folyamatot, a vagyoni egyenlőtlenségek növekedését a 2020-as évek válságai sem fogják befolyásolni. Sőt, talán még fel is erősíthetik, hiszen főként a 2022-ben kirobbant orosz–ukrán háborúnak mélyreható negatív gazdasági következményei lehetnek. Ebből a szempontból természetesen a döntő kérdés a háború előre nem látható dinamikája.

Az azonban már most is jól érzékelhető, hogy a háború előtti poszt-Covid helyreállás folyamata megtört a világgazdaságban és Európában. A szakirodalomban ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy a háborús sokk fő sajátosságai lényegesen eltérnek az azt megelőző Covid-válság hatásaitól.²¹

A háborús sokknak az EU és tagállamai gazdaságára hatást gyakorló fő tényezői közül mindenképp ki kell emelni azt a kereskedelmi krízist, amelyet az Oroszországtól való kényszerű kereskedelmi leválás jelent. Ez a külkereskedelmi reorientáció a nemzetközi kereskedelemben kimutatható növekvő szállítási idővel és tranzakciós költségekkel jár együtt, miközben az energia-, nyersanyag- és élelmiszerárak is jelentősen megemelkedtek. Az infláció az 1970-es évek óta nem látott szintre emelkedett az Unió tagállamaiban, amelyhez szigorodó pénzügyi feltételek társulnak a növekvő kockázat miatt. A reáljövedelmek tovább csökkennek, miközben a

¹⁸ PIKETTY: i. m., 146–148., 307.

¹⁹ PIKETTY: i. m., 259. Valamennyi társadalomban két út vezet a vagyon felhalmozásához: a munka és az öröklés. Lásd PIKETTY: i. m., 401.

²⁰ PIKETTY: i. m., 367., 373., 399–400. A vagyon nagyfokú koncentrációja az emberiség egész történelmét végigkíséri és a történelem során a vagyoni egyenlőtlenségek sokkal kevésbé csökkentek, mint ahogy azt sokan gondolják. Lásd PIKETTY: i. m., 279.

²¹ HALMAI PÉTER: Háborús sokk és gazdaság. *Magyar Tudomány*, 2023/9. szám, 1104.

fogyasztók és a vállalkozások körében is növekszik a bizonytalanság. Mindezek csökkenő beruházási döntésekhez vezettek.²²

Az elmúlt két év háborús válságának gazdasági hatásai több szempontból is lényegesen eltérnek a megelőző Covid-19-válság hatásaitól. A járvány ugyanis alapvetően egy ideiglenes sokk volt, a politikai intézkedések hatékonyan korlátozhatták a hosszan tartó hatásokat, bár a pandémia tartós hegeket is hagyott a gazdaságon. A Covid-19-járvány emellett deflációs hatással járt, a háborús sokk azonban rekord magas inflációt hozott.²³

Nehéz még előre látni a háború tartós gazdasági következményeit, az azonban biztató jel, hogy az EU teljes gazdasága nem került tartós recesszióba. Ez erősítheti azt a reményt, hogy az Unió gazdasága képes az átalakulásra, részben a „zöld” beruházások előrehozatalának, részben pedig a termelékenység a digitalizáció révén növelő strukturális reformok megvalósításának köszönhető.²⁴

3. A 2020-as válságok és a magánjogi szabályozás

Bár az 2020-as évek válságainak társadalmi, politikai és szociális hatásai még nem láthatóak egyértelműen, az már kimutatható és vizsgálható, hogy milyen kérdésekkel szembesültek ezzel kapcsolatban az egyes jogrendszerek, különösen a magánjogi szabályozás.

A fő kérdés, amelyre a magánjognak az elmúlt évek válságaihoz kapcsolódóan választ kellett adnia, hogy a külső körülményeknek a szerződés-kötés után bekövetkezett utólagos megváltozása – amelyre egyik szerződő félnek sem volt hatása és amely jellemzően egyik fél kockázati körébe sem tartozik – milyen hatással lehet az eredeti szerződéses tartalomra. Lehetőséget nyújt-e a magánjog a szerződés módosítására, esetleg a szerződéses kötelezettségvállalástól való szabadulásra bármelyik fél számára?

Nem újkeletű probléma ez az európai jogrendszerek számára. Magyarország 20. századi történelme során is volt már hasonló szituáció, az I. világháború alatt, illetve az 1920-as években. Ekkor jelent meg a német, majd a hazai jogtudományban is a gazdasági lehetetlenülés tana.²⁵ Az 1920-as évek jogalkotási eredményeiből a

²² HALMAI: i. m., 1104.

²³ HALMAI: i. m., 1104–1105.

²⁴ HALMAI: i. m., 1105., 1110.

²⁵ Részletesebben lásd DR. ALMÁSI ANTAL: *A háború hatása a magánjogra*. A Magyar Jogászegylet Könyvkiadó Vállalata, Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest, 1917, 149–185.

különböző moratóriumokra, valamint a valorizációra vonatkozó törvényeket kell kiemelni.²⁶

Ezzel kapcsolatban HARMATHY ATTILA arra hívta fel a figyelmet, hogy bár a gazdasági válságok már a 19. században is jelentkeztek, a gazdasági, társadalmi átalakulás feltűnővé a 20. század eleje óta vált.²⁷

Száz évvel később hasonló kérdésekkel szembesültünk. A jogtudomány, a bírói gyakorlat és részben a jogalkotás is újra foglalkozni kezdett a vis maior-al, a lehetetlenüléssel, a jóerkölcsbe ütközéssel kapcsolatos problémákkal és a lehetséges válaszokkal. Ezzel egyidejűleg megfigyelhető a polgári jog alapelveire történő mind gyakoribb hivatkozás is.²⁸

4. Gazdasági modell és szerződéses tartalom-meghatározás

A klasszikus közgazdaságtani megközelítés szerint a forgalom résztvevői az ügyletkötéssel szükségszerűen együttjáró rizikó egymás közötti elosztása, illetve a jövőbeli lehetséges körülmények előrejelzése során mindig racionálisan járnak el. Az újabb tudományos eredmények alapján azonban egyértelmű, hogy ez a valóságban nem így történik, vagyis a felek a szerződés megkötése, illetve tartalmának meghatározása során gyakran irracionális döntéseket hoznak.²⁹

Ezek a nem teljesen racionális, a reális gazdasági folyamatokkal nem mindig összhangban lévő döntések sokszor az elmúlt évtizedek töretlen gazdasági fejlődésébe vetett hiten, valamint az azt megalapozó gazdasági környezetben és feltételeken alapulhatnak. A 2008-as pénzügyi és gazdasági válság azonban arra is drámai módon rávilágított, hogy különösen a hosszabb távú szerződéses jogviszonyok létrehozása során többé már nem lehet a tartós gazdasági növekedés és a piac kritikátlan önszabályozó szerepéből kiindulni.

²⁶ Részletesebben lásd CZUGLER P. ÁRON: Hitelválságok kezelése egykor és most. A bethleni konszolidáció magánjogi válságjogának tanulságai a jelenkor számára. *Jogtudományi Közlöny*, 2015/1. szám, 37–43.

²⁷ HARMATHY ATTILA: Szerződés módosítás – devizaalapú kölcsönszerződés. *Jogtudományi Közlöny*, 2016/11. szám, 539.

²⁸ CONSTANTIN WILLEMS: Das Allgemeine Vertragsrecht in den Zeiten der Corona-Pandemie. *Zeitschrift für das Juristische Studium (ZJS)*, 2020/3. szám, 183–188.

²⁹ Ez az ún. korlátozott racionalitás elve, amely vitatja, hogy a rendelkezésre álló információk alapján mindig azt a megoldást választjuk, amely a saját preferenciáink alapján a legjobb a számunkra. Ezt az elvet követi a viselkedési közgazdaságtan, szemben a joggazdaságtannal, amely a szerződési jogot a racionális döntéshozók modellje alapján tárgyalja. Részletesebben lásd SZALAI ÁKOS: *A magyar szerződési jog gazdasági elemzése*. I. Harmattan Kiadó, Budapest, 2013, 61–62.

A válság nyomán sokszor az okozott utóbb problémát, hogy a felek a szerződésüket még olyan gazdasági környezetben kötötték meg, melyet az olcsó és szinte korlátlanul rendelkezésre álló likviditás, valamint a stabil kereslet jellemezett. Ezen gazdasági környezetnek és az abból fakadó elvárásoknak megfelelően alakították ki szerződésük tartalmát és határozták meg az őket terhelő kötelezettségeket. Miután azonban azzal szembesültek, hogy a valóság és a jövőre vonatkozó eredeti elképzeléseik elválnak egymástól, számos érintett elkezdte keresni az utat abba az irányba, hogy szerződéses kötelezettségvállalásaitól szabadulhasson.³⁰

Az ehhez hasonló válsághelyzetek a szerződési jogot is kihívások elé állítják. Ilyen kihívás például az, hogy a szerződési jog a feleknek a szerződés teljesítésével, lebonyolításával kapcsolatos eredeti elképzelései és az utóbb megváltozott valóság közötti ellentmondást – pontosabban az abból származó rizikót – igazságosan, méltányosan kell(ene), hogy kezelje. Ez különösen nagy elvárás akkor, amikor annak a több évtizedig fennálló gazdasági és szociális modellnek a megrázkódtatásait éljük, amely a töretlen gazdasági fejlődésre épült.

5. A szerződéses kötelezettségeket érintő kérdések válsághelyzetekben

A szerződéskötést követően megváltozott körülmények számos kérdést vetnek fel. Így többek között azt, hogy a felek a szerződés eredeti tartalma szerint kötelesek-e teljesíteni a szerződést, vagy a szerződés valamely okból bekövetkező módosítása, esetleg megszűnése folytán attól eltérhetnek, illetve szabadulhatnak.

A szerződés eredeti tartalommal történő teljesítése mellett a szerződésekbe vetett bizalom és a szerződéses kötelezettségvállalások kötőereje iránti igény szól. Hatékony gazdasági tevékenységet ugyanis nem lehetne anélkül folytatni, hogy a forgalom résztvevői ne bíznának a másik fél által tett ígérek betarthatóságában. Ez ölt testet a *pacta sunt servanda* elvben. Ez a tétel a 19. században nemcsak a szerződésnek a feleket kötelező voltát jelentette, hanem azt is, hogy a bíróság nem módosíthatja a szerződést.³¹

Az eredeti szerződéses tartalomtól való eltérés lehetősége mellett is szóltak azonban érvek, főként, ha figyelembe vesszük a polgári jog hagyományos alapelveit. A méltányosság, valamint a jóhiszeműség és tisztesség elvei alapján el lehetett jutni annak elismeréséig, hogy a feleket az utóbb megváltozott körülményekre

³⁰ DIMITRIOS LIAPPIS: Vertragsgestaltung, -auslegung und -anpassung – Insbesondere in Krisenzeiten. Eine rechtsvergleichende und praxisorientierte Einführung. In: TOBIAS TRÖGER – ANTONIOS KARAMPATZOS (szerk.): *Gestaltung und Anpassung von Verträge in Krisenzeiten*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2014, 24.

³¹ HARMATHY: i. m., 537.

tekintettel szerződéses kötelezettségeik nem az eredeti tartalom szerint terhelik. Vagy akár addig is, hogy az eredeti kötelezettségek már egyáltalán nem terhelik őket, vagyis, hogy a szerződéses kötelezettségvállalásuktól utóbb szabadulhatnak. Ezek a megfontolások jelentek meg a *clausula rebus sic stantibus* elv körébe vont különböző esetekben és törvényi tényállásokban.

A válságidőszakokban különös jelentőséget nyernek azok a jogelvek és jogintézmények, amelyek a válság által leginkább érintett szerződések módosításához, illetve megszüntetéséhez vezethetnek. A 2008-as válság nyomán megsokasodtak azok a jogirodalmi vélemények, amelyek szerint általánosan elismert, hogy bizonyos körülmények között a szerződéses partnerek szabadulhatnak a kötelezettségeik alól. Az egyes jogrendszerekben ugyanakkor a bíróságok különböző úton jutottak el ennek elismeréséig.³²

A külső körülményeknek a szerződéskötést követően bekövetkező, utólagos megváltozása kapcsán is jól megfigyelhető az, hogy azonos problémákra az egyes jogrendszerek különböző megoldásokat, válaszokat kínálnak. Az azonban megállapítható, hogy válsághelyzetekben a legtöbb jogrendszeren belül felértékelődik a generálklauzulák szerepe.

6. Az utólagos körülményváltozások figyelembevétele az angolszász és a kontinentális jogrendszerekben

A common law jogrendszerek főszabály szerint nem ismernek el olyan általános alapvetet, amelyre hivatkozással bármely szerződéses fél szabadulhatna szerződéses kötelezettségei teljesítése alól. Mindez alapvetően azzal magyarázható, hogy a common law-ban erőteljesen érvényesül a szerződés kötőerejének a hagyománya, amely szerint a szerződéses kötelezettségek attól függetlenül kötik a feleket, hogy a szerződéskötést követően milyen változások történtek. Az angolszász jogrendszerek ehhez kapcsolódóan a jóhiszeműség és tisztességesség elvét sem ismerik el.

Mindez természetesen szorosan összefügg azzal, hogy ezek a jogrendszerek – így különösen az angol jog – már több évszázad óta olyan gazdasági és társadalmi környezetben fejlődtek, ahol meghatározó volt a kereskedelem szerepe. A kereskedelem létezésének pedig szükségszerű feltétele a megfelelő politikai és gazdasági intézmények megléte, így többek között a szerződések kötelező erejének az elismerése, a bennük vállaltak kikényszeríthetősége. Ha az állami szervek nem tudják

³² LIAPPIS: i. m., 25. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban ennek a kérdésnek a megítélése a felek általi jogválasztást is befolyásolja.

biztosítani a szerződések kikényszerítését és a szerződésszegések szankcionálását, akkor maga a kereskedés is sokkal nehezebb.³³ Az angolszász jogrendszer emellett már évszázadok óta erős védelmet biztosít a befektetőknek és a magántulajdonnak.³⁴ Ehhez kapcsolódóan empirikus elemzések is igazolták a common law jogrendszerek és a gazdasági fejlődés között fennálló pozitív összefüggést.³⁵

Ezzel együtt természetesen az angolszász jogrendszerben is fellelhetők olyan jogintézmények, amelyek segítségével az érintett szerződő fél próbál kiutat találni a gazdasági nehézségekből. Így merül fel a frustration intézményének az alkalmazhatósága is. A frustration alkalmazása során a jog a szerződő felet akkor mentesíti szerződéses kötelezettségei teljesítése alól, ha a teljesítés a körülmények megváltozása folytán értelmét veszítette, mivel e körülményváltozás folytán valamely feltétel a szerződésben kikötötnél lényegesen különbözővé vált.³⁶

A frustration szorosan kapcsolódik a tévedéshez. Közös vonás, hogy mindkét esetben a valamely tény utólagos meghiúsulása a szerződés joghatásának bekövetkezését kizárja, illetve megszünteti. Különbség áll fenn azonban a két jogintézmény között a joghatás tekintetében, illetve az adott tény bekövetkezésének időpontjában. A joghatásbeli különbség azt jelenti, hogy amíg frustration esetén a szerződés megszűnik, addig a releváns tévedés a szerződést érvénytelenné teszi.³⁷ A két jogintézmény közötti elhatárolás szempontjából meghatározó jelentőségű, hogy a tévedésen alapuló érvénytelenség esetén a tény a szerződés megkötésekor már létezik, lehetetlenülés esetén azonban csak a szerződés megkötését követően következik be.³⁸

Ez az intézmény azonban alapvetően nem biztosít egy általános, széles körben alkalmazható lehetőséget a szerződő partnereknek arra, hogy szerződésüket a megváltozott körülményekhez igazítsák, illetve, hogy nehezebb gazdasági helyzetben a veszteségeiket mérsékeljék. Az angol jogi tradícióktól távol áll annak az elis-

³³ GALOR: i. m., 186. A középkori maghrebi kereskedők például kollektíven szankcionálták azokat maguk közül, akik nem tartották be a szerződéseket.

³⁴ A tulajdonjogi szabályozást és a tulajdoni viszonyokat illetően az észak-amerikai és a dél-amerikai gyarmatok között fennálló lényeges különbségekről lásd NIALL FERGUSON: *Civilizáció. A Nyugat és a többiek*. Scolar Kiadó, 2011, 136–156.

³⁵ GALOR: i. m., 199.

³⁶ MENYHÁRD ATTILA: *A szerződés akarathibák miatti érvénytelensége*. A Szladits Szeminárium kiadványai, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, Budapest, 2000, 37.

³⁷ A tévedésről részletesebben lásd BÁN DÁNIEL: Az információhiány, mint szerződési kockázat – a tévedés megítélése az angol jogban. In: BODZÁSI BALÁZS (szerk.): *Gazdasági jog és adójogi tanulmányok 2020*. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest, 2020, 8-28. https://unipub.lib.uni-corvinus.hu/5870/1/BCE_Gazdasagjog_tanulmanykotet_v2.pdf

³⁸ MENYHÁRD: i. m., 37.

merése, hogy bármelyik szerződő fél a frustration intézményének segítségével szabadulhasson egy elővigyázatlanul megkötött szerződés teljesítésének következményeitől. Ehelyett abból indulnak ki, hogy a körütekintően eljáró üzleti partnerek a gazdaságilag jelentős szerződéseikben olyan klauzulákat építenek be, amelyek biztosítják számukra a körülmények utólagos megváltozásának a figyelembevételére. Ennek hiányában pedig még mindig lehetőség van arra, hogy akár a felek, akár a bíró a szerződés értelmezésének a szabályait vegyék alapul, annak érdekében, hogy a szerződés továbbra is fennmaradhasson és képes legyen betölteni a szerepét.

A kontinentális jogrendszerek ezzel szemben széles körben elismerik annak a lehetőségét, hogy a felek válsághelyzetben a szerződés tartalmát a megváltozott körülményekhez igazítsák. Ez alapvetően azzal függ össze, hogy ezek a jogrendszerek széles körben ismerik el a jóhiszeműség és tisztességesség elvét. Ezen elv szempontjából pedig méltánytalannak minősülhet, ha egy gazdasági nehézségekkel küzdő szerződéses partnerrel szemben a másik szerződő fél az eredeti szerződéses tartalom szerinti kötelezettségek szigorú teljesítéséhez ragaszkodik.³⁹

A jóhiszeműség és tisztesség elvével összhangban fejlődött ki a kontinentális jogrendszerekben a *clausula sic stantibus* elve. Ezen elv alapján a bírói szerződésmódosításra akkor is lehetőség nyílhat, ha a szerződéses tartalom utólagos módosítására vonatkozóan nincs kifejezett jogszabályi rendelkezés és a felek szerződése sem rendezi ezt a kérdést. Ennek dogmatikai alapjaként a joggal való visszaélés tilalmára is találunk utalást.⁴⁰

7. A gazdasági kockázatok megosztásának szerződéses mechanizmusai

Ideális esetben a felek maguk rendezik a szerződésükben azokat a kérdéseket, amelyek a külső körülmények utólagos megváltozása esetén felmerülhetnek. Ebből a szempontból elsősorban azok a klauzulák bírnak gyakorlati jelentőséggel, amelyek a szerződéses ellenszolgáltatás mértékének a növelésére, illetve csökkentésére adnak lehetőséget, ha a szerződéses szolgáltatás és ellenszolgáltatás közötti egyensúly utólag megbillen. Ebbe a körbe tartoznak az utólagos ármeghatározásra vonatkozó, illetve tágabb értelemben a szerződéses szolgáltatás utólagos meghatározását, kiigazítását (esetleg kicserélését, más szolgáltatással való felváltását) lehetővé tevő szerződéses kikötések.⁴¹

³⁹ LIAPPIS: i. m., 27.

⁴⁰ LIAPPIS: i. m., 28. A görög polgári törvénykönyv 281. §-a erre kifejezetten hivatkozik is. Ennek alapján joggal való visszaélésnek minősül az az eset is, ha a joggyakorlás az adott jog társadalmi és gazdasági céljával ellentétes.

⁴¹ Ilyen például a német jogban széles körben elterjedt *einseitiges Leistungsbestimmungsrecht*.

A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban több olyan szerződéses konstrukció is kialakult, amelyek a fenti célokat szolgálják. Az ún. force-majeure klauzulák például akkor kerülnek alkalmazásra, ha az utólagos körülményváltozás vis maior-nak minősülő okra vezethető vissza, és a szerződéses kötelezettségek teljesítését jelentősen megnehezíti, vagy kifejezetten lehetetlenné teszi. Ilyen klauzulák alkalmazása esetén természetesen fontos azt pontosan meghatározni, hogy mit kell vis maior alatt érteni. Emellett azt is célszerű a szerződésben részletesen rendezni, hogy mi a jogkövetkezménye ezen klauzula alkalmazásának. A felek általában azt is kikötik, hogy a vis maior fennállásáról a másik felet haladéktalanul tájékoztatni kell. A lehetséges jogkövetkezmények közül pedig érdemes kiemelni a szerződés újratárgyalására vonatkozó kötelezettséget, valamint a felmondási jogot.

Egy másik típusú szerződéses megoldás az ún. hardship-klauzula. Ez akkor kerülhet alkalmazásra, ha az utólagos körülményváltozás(ok) a szerződés gazdasági alapját érinti(k), a felek azonban ennek ellenére fenn kívánják tartani a jogviszonyukat, vagyis nem kívánják azt idő előtt megszüntetni. Ez a szerződéses mechanizmus tehát elsődlegesen a felek között felborult szerződéses egyensúly – és ezáltal a szerződés gazdasági alapjának – újbóli helyreállítását célozza. Ebben az esetben a szerződés felek általi revíziója a cél, így nem a felmondás az elsődlegesen alkalmazandó jogkövetkezmény.

Ilyen hardship-klauzulának tekinthető például az a kikötés, amely alapján a jogosult a kötelezett által fizetendő ellenérték (ár) mértékét egy előre meghatározott index segítségével automatikusan korrigálni (növelni vagy csökkenteni) tudja. Az ilyen típusú, rendszerint az inflációhoz igazodó szerződéses kikötések különösen a tartós szerződések esetén gyakoriak.

8. Az utólagos gazdasági kockázatok kezelésére szolgáló jogintézmények

Amennyiben a felek az előző pontban írt szerződéses kikötéseket alkalmazzák, felmerül a kérdés, hogy ezek hogyan viszonyulnak azokhoz a jogszabályi rendelkezésekhez, amelyek a szerződéses egyensúly utólagos felborulása esetén alkalmazhatóak.

Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt azt kell tisztázni, hogy melyek azok a jogi normák, amelyek a körülmények megváltozása esetén alkalmazásra kerülhetnek abból a célból, hogy a felek között megbomlott szerződéses egyensúlyt helyreállítsák.

A magyar polgári jog szempontjából elsődlegesen a bírósági szerződésmódosítás, valamint az egyoldalú szerződésmódosítás lehetősége merülhet fel. Szóba kerülhet emellett a lehetetlenülés – mint a Ptk.-ban külön is nevesített szerződésszegés –

szabályainak alkalmazása is.⁴² Végül természetesen sor kerülhet az egyoldalú szerződésmegszüntetési jog gyakorlására is az arra jogosult fél részéről.

A német magánjog is hasonló lehetőségeket kínál: a lehetetlenülés⁴³ mellett az el nem várható teljesítésre vonatkozó rendelkezések,⁴⁴ valamint az ügyleti alap zavarai esetén irányadó BGB szabályok⁴⁵ is alkalmazást nyerhetnek.⁴⁶

A vizsgált jogszabályi rendelkezések a többségi álláspont szerint kógens normák, amelyekről a felek a szerződésükben nem térhetnek el. Ezek a rendelkezések emellett a felek közötti szerződéses kockázatok jogalkotó általi megosztását is kifejezésre juttatják. Amennyiben azonban a felek által kialakított szerződéses kockázatelosztási mechanizmus érvényesen létrejött (vagyis a kockázatmegosztást rendező szerződéses klauzulák nem szenvednek érvénytelenségi hibában) és a felek kockázatok megosztásához kapcsolódó előnyöket a szerződéses tartalom meghatározása során figyelembe vették, akkor ez a szerződéses kockázatelosztás előnyt kell, hogy élvezzen a kockázatok jogszabályi szintű megosztásával szemben. Ez tehát azt jelenti, hogy ha ezek a szerződéses kikötések érvényesek, akkor a jogalkotónak nem kell ezek tartalmába beavatkozni.⁴⁷

Kérdés azonban, hogy a törvényi szintű generálklauzulák alkalmazhatóak-e akkor, ha meghatározott kockázatok megosztását, kezelését a felek a szerződésükben már elrendezték, és a szóban forgó realizálódik. Különösen akkor releváns ez a kérdés, ha a körülmények változása előre nem volt látható és a felek által előzetesen vállalt kockázatok elvárható szintjét átlépi. Ilyen eseteket nehéz előre elrendezni a szerződésben.

Az aligha vonható kétségbe, hogy egy utólagos bírósági szerződésmódosításnak ilyen körülmények között helye lehet.

⁴² Átfogó áttekintést nyújt BÀN DÁNIEL: A világjárvány hatása a tartós szerződéses viszonyokra. In: BODZÁSI BALÁZS – CSEHI ZOLTÁN (szerk.): *A COVID-19 és a gazdasági jog. A koronavírus-járvány és a rendkívüli jogrend hatása a magyar gazdasági jogi szabályozásra*. Magyar Jogász Egylet, Budapest, 2023, 13–31. <https://jogaszegylet.hu/tudastar/>

⁴³ BGB 275. § (1) bekezdés

⁴⁴ BGB 275. § (2) bekezdés

⁴⁵ BGB 313. §

⁴⁶ Erről lásd TOBIAS TRÖGER: *Das Vertragsrecht der Krise: Vertragstheorie und -dogmatik im Lichte der Finanzkrise*. In: TOBIAS TRÖGER – ANTONIOS KARAMPATZOS (szerk.): *Gestaltung und Anpassung von Verträge in Krisenzeiten*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2014, 52–57.

⁴⁷ LIAPPIS: i. m., 33.

9. Az utólagos szerződésmódosítás lehetősége

Közös megállapodással a felek bármikor módosíthatják a köztük fennálló szerződést. A kétoldalú szerződésmódosításhoz képest az egyoldalú szerződésmódosítás természetesen egy kivételes lehetőség, amelyre vagy jogszabály vagy pedig maga a szerződés jogosíthatja fel az egyik, vagy valamennyi felet.

Az egyoldalú szerződésmódosításhoz hasonlóan kivételes lehetőségként a magyar polgári jog a bíróság általi szerződésmódosítást is lehetővé teszi. Erről a Ptk. 6:192. §-a rendelkezik.

A német jogban a BGB 313. §-ában szabályozott jogintézményt kell kiemelni. Ez a jogügylet alapját érintő módosulás esetén alkalmazható, illetve akkor, ha a jogügyleti alap teljesen megszűnik. Ezekre az utólagos változásokra valamilyen előre nem látható körülmény miatt kell, hogy sor kerüljön. Valamennyi feltétel fennállása esetén a bíró jogosult a szerződést módosítani. A törvény emellett végső lehetőségként a hátrányos helyzetbe került félnek a szerződés megszüntetésére vonatkozó jogot is biztosítja.

Az 1946-ban született görög polgári törvénykönyv szintén elismeri a jogügyleti alap megváltozása esetén a szerződés bíróság általi módosításának a lehetőségét. A görög Ptk. 388. §-a szinte szó szerint átvette a BGB 313. §-át, azzal a lényeges különbséggel, hogy a görög szabályozás már figyelemmel volt arra a német jogdogmatikai vitára és jogfejlődésre, amelyet az I. világháború utáni nagy infláció váltott ki.⁴⁸

A görög Ptk. 388. §-ának alkalmazása során a szerződés gazdasági alapjainak körültekintő elemzését is el kell végeznie a bírónak. Emellett természetesen a német szabályozásból már ismert kritériumoknak is teljesülniük kell: a körülmények utólagos megváltozását az érintett fél nem láthatta előre, és annak a felek közötti szerződéses egyensúlyt oly módon kell felborítania, hogy ennek alapján a szerződésben kikötött szolgáltatás teljesítése az egyik féltől már ne legyen elvárható. Amennyiben a szerződéses jogügyleti alap zavara a szerződéses egyensúlyt oly mértékben felborítja, hogy az bármelyik féltől elvárható kockázatviselés határát átlépi, a görög szabályozás alapján is lehetőség van a szerződés tartalmát a megváltozott körülményekhez hozzáigazítani, vagy pedig végső esetben a szerződést megszüntetni.⁴⁹

Az a görög jogirodalomban és bírói gyakorlatban is egy további kérdés, hogy ha a görög Ptk. 388. §-a alkalmazásának feltételei nem teljesülnek – vagyis az utólagos körülményváltozás előrelátható volt, illetve a felek közötti szerződéses egyensúlyzavarok egyik félre nézve sem aránytalanul hátrányosak –, akkor is sor kerülhet-e

⁴⁸ LIAPPIS: i. m., 36.

⁴⁹ LIAPPIS: i. m., 37.

a szerződés bíróság általi módosítására? Erre elvileg a görög Ptk. egy másik szakasza, a jóhiszeműség és tisztesség elvét kimondó 288. § alapján kerülhetne sor.⁵⁰ A görög joggyakorlat elismeri ennek a lehetőségét, vagyis a görög bíróságok a 388. § alkalmazásához elvárt feltételek hiányában is módosíthatják a szerződést a jóhiszeműség és tisztesség alapelveire hivatkozással. Érdekes módon a görög bíróságok akkor is inkább ezen alapelvekre hivatkozva módosítják a szerződéseket, ha a görög Ptk. 388. §-a alkalmazásának a feltételei is fennállnak.⁵¹

A görög Ptk. 388. §-ának alkalmazási köréből érdemes kiemelni az üzlethelyiségek bérletére kötött szerződéseket. A görög felsőbbbírósági gyakorlat ugyanis már a 2008-as válság kirobbanása előtt elismerte annak a lehetőségét, hogy azoknál a bérleti szerződéseknél, melyek tárgya üzlethelyiség, a bérleti díjat az inflációhoz igazítsák. Egy konkrét esetben a felek 1994-ben kötöttek egymással bérleti szerződést, melyben a bérleti díj emelését éves szinten 15%-ban állapították meg. A bérleti szerződés fennállása alatt azonban az infláció jelentős mértékben mérséklődött Görögországban: az 1994-es 12%-os szintről 1999-re 3%-ra csökkent. A görög legfelsőbb bíróság (*Areios Pagos*) az infláció ilyen mértékű csökkenését megfelelő oknak találta ahhoz, hogy a felek által megállapított 15%-os éves bérleti díjemelést 6%-os szinten állapítsa meg. A bíróság indokolása külön kitért arra, hogy az infláció csökkenése miatt a bérlő jövedelme a bérleti díj emelésének eredetileg megállapított 15%-os mértékét már nem tudja a szerződéskötés kori szinten fedezni.⁵²

Azonos tényállás mellett egy német bíróság valószínűleg más döntést hozott volna a BGB 313. §-a alapján. A német bírói gyakorlat alapján ugyanis a szerződés módosítására nem kerülhet sor akkor, ha a megváltozott körülmények miatt egy olyan kockázat realizálódik, amelyet a szerződés kifejezett rendelkezése szerint az egyik félnek kell viselnie. A német gyakorlat tehát sokkal jobban ragaszkodik a *pacta sunt servanda* elv érvényesüléséhez, miközben a görög bírói gyakorlat a kötelezett védelmére helyezi a hangsúlyt. Felmerül a kérdés, hogy két, szinte szó szerint azonos törvényi tényállás alkalmazása során a két ország bíróságai miért jutnak egymástól teljesen eltérő eredményre?

A válasz erre a kérdésre kevésbé jogi, mintsem jogszociológia, illetve részben közgazdasági. A görög bíróságok paternalista hozzáállását ugyanis döntően a görög középosztály védelme motiválja. A német társadalomhoz képest a görög társada-

⁵⁰ Ez a német BGB 242. §-ával azonos tartalmú rendelkezést mond ki.

⁵¹ LIAPPIS: i. m., 38. Ezt a joggyakorlatot dogmatikai okokból kritizálják. A többségi álláspont szerint ugyanis a görög Ptk. 388. §-a (*Störung der Geschäftsgrundlage*) *lex specialis* a 288. §-hoz (a jóhiszeműség és tisztességességgel elve) képest. Arra is felhívják egyúttal a figyelmet, hogy a 388. § is a 288. § alapján határozható meg, mivel a 388. §-ban megjelenő jogelv is a jóhiszeműség és tisztességességgel elvéből származik.

⁵² LIAPPIS: i. m., 39.

lomban a középosztály sokkal kevésbé erősödött meg, így a görög bíróság felfogása valójában ennek a társadalmi fejlődési deficitnek a korrekciójára irányul. Ezen bírói álláspont szerint a görög kis- és középvállalkozásoktól nem várható az el, hogy egy alapvetően instabil gazdasági környezetben szerződéses kapcsolataikat olyan hatékonyan alakítsák ki, amely az utólagos bírói beavatkozást mellőzhetővé tenné abban az esetben, ha a szerződéskötéskor fennálló eredeti elvárásaik esetleg nem válnának valóra.⁵³

Mindez nemcsak az adott ország bírói gyakorlatának szélesebb horizontú, az adott ország társadalmi viszonyaiba illeszkedő, funkcionális szemléletére irányítja rá a figyelmet. Fontos azt is látni, hogy a kiegészítő szerződésértelmezés intézményének alkalmazása során nemcsak a szerződő felek hipotetikus szerződési akaratát kell a bíróságnak vizsgálni. Ennél is fontosabb talán, hogy a bírónak a felek eredeti szerződési szándékát („szerződéses programját”) úgy kell a befejezésig eljuttatnia, hogy a jóhiszeműség és tisztesség elvét alapul véve egy ésszerű és mindkét fél érdekét figyelembe vevő megoldást találjon.⁵⁴

10. Egyoldalú szerződésmegszüntetési jog

A felek a szerződésüket kétoldalú megállapodással bármikor megszüntethetik. A szerződés közös megegyezéssel (szerződéssel) történő megszüntetése a felek autonómiája körébe tartozik, ezért törvényi felhatalmazásra ehhez nincs szükség. Ehhez képest a pacta sunt servanda elv alól tett kivétel alapján rendkívülinek, kivételes lehetőségnek kell azt tekinteni, amikor az egyik fél egyoldalú jognyilatkozata szünteti meg a szerződést.⁵⁵ Ilyen jogot csak a szerződés vagy kivételesen jogszabályi felhatalmazás adhat a félnek.⁵⁶

⁵³ LIAPPIS: i. m., 40.

⁵⁴ LIAPPIS: i. m., 41.

⁵⁵ A magyar polgári jog az egyoldalú szerződésmegszüntetés két esetét ismeri és szabályozza: az elállást és a felmondást. Az elállás a szerződéskötés időpontjára visszamenő hatállyal szünteti meg a szerződést, a felmondás pedig a jövő nézve bekövetkező hatállyal. Elállás esetén – a szerződés felbontásának szabályai alapján – az eredeti állapotot természetben kell helyreállítani. Elállásra a fél emellett a Ptk. 6:213. § (1) bekezdése alapján csak akkor jogosult, ha az általa kapott szolgáltatás egyidejű visszaadását felajánlja. Fontos kiemelni, hogy mivel ebben az esetben egy érvényes szerződés szűnik meg, a szerződés megszüntetése harmadik személyekre nem hat ki, így a harmadik személy által a megszűnés időpontjáig szerzett jogok fennmaradnak. Harmadik személy jogszerzése esetén ennek alapján a szerződéskötés előtti állapot természetben nem állítható helyre, így a szerződés sem nem bontható fel, sem attól elállni nem lehet. Az csak a jövőre nézve szüntethető meg. Lásd VÉKÁS LAJOS: *Szerződési jog. Általános rész*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016, 356.

⁵⁶ VÉKÁS: i. m., 357.

Amennyiben azonban bármelyik szerződő fél rendelkezik ilyen szerződéses vagy jogszabályi felhatalmazással, a szerződéskötést követően lényegesen megváltozott körülményekből adódó kockázatok kezelésének eszközeként felmerülhet az egyoldalú szerződésmódosítási jog gyakorlásának a lehetősége. Különösen igaz ez akkor, ha a szerződés eredeti tartalommal történő teljesítése az érintett fél gazdasági összeomlásához vezetne.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy egy általános egyoldalú szerződésmegszüntetési szabadság („felmondási szabadság”) megilleti-e a tartós szerződéses jogviszonyok alanyait? Egy ilyen általános jellegű, a szerződés egyoldalú megszüntetésére irányuló szabadság alapelveként egyetlen jogrendszerben sem létezik. Egy általános, egyoldalú szerződésmegszüntetési jog azonban elismerést nyert.

Ebből a szempontból fontos különbséget tenni aközött, hogy az egyoldalú szerződésmegszüntetésre alapelveként vagy pedig alanyi jogként tekintünk. Alapelveként történő elismerés esetén ugyanis jóval szűkebb körben kerülhet sor a joggyakorlás korlátozására (így például, ha annak gyakorlója joggal való visszaélést valósít meg, vagy pedig a jóhiszeműség és tisztesség elvét sérti). Ezzel szemben az alanyi jogként történő elismerés esetén a joggyakorlás szélesebb körű korlátozás alá eshet.⁵⁷

Az egyoldalú szerződésmegszüntetési jog elismerése szempontjából is különbséget kell tenni határozott, illetve határozatlan idejű tartós szerződéses jogviszonyok között. Határozott idejű szerződést ugyanis főszabály szerint csak rendkívüli felmondással lehet megszüntetni, amelyhez elengedhetetlen a megfelelő ok fennállása.⁵⁸ A határozott idejű tartós szerződések esetén általános jogelveként érvényesül, hogy ezeket csak ún. „fontos okból” lehet rendkívüli felmondással megszüntetni. A rendkívüli felmondásra vonatkozó jogszabályi rendelkezések jellemzően kógens normák.⁵⁹

A határozatlan idejű szerződések egyoldalú megszüntetése ehhez képest könnyebb, azzal, hogy ez rendszerint felmondási időhöz kötött, rendes felmondást

⁵⁷ KLEANthis ROUSSOS: Die wichtige Kündigungsggrund bei Dauerschuldverhältnissen. In: TOBIAS TRÖGER – ANTONIOS KARAMPATZOS (szerk.): *Gestaltung und Anpassung von Verträge in Krisenzeiten*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2014, 80.

⁵⁸ Ezzel kapcsolatban röviden érdemes kitérni a Ptk. 6:339. § (2) bekezdésére. Ez a bérleti szerződés körében található szabály ugyanis nehezen értelmezhető. Az idézett szakasz szerint a határozott időre kötött szerződést bármelyik fél rendes felmondással felmondhatja a törvényes felmondási idő betartásával idő előtt gyakorolható felmondási jog esetén a hónap végére, legkésőbb a hónap tizenötödik napjáig. A jogirodalom ezzel kapcsolatban azt az értelmezést fogadta el, amely szerint ez a rendelkezés önmagában nem biztosít általános rendes felmondási jogot a határozott időre kötött bérleti szerződések esetén, kiegészítő jelleggel rögzíti azonban a szerződés megszűnésének időpontját, ha akár a szerződés, akár jogszabály lehetővé teszi a szerződés határozott idő előtti rendes felmondását. Lásd FUGLINSZKY ÁDÁM – TÓKEY BALÁZS: *Szerződési jog különös rész*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2018, 432.

⁵⁹ ROUSSOS: i. m., 81., 82.

jelent. Ez pedig nemcsak a megfelelő felmondási idő betartásának a kötelezettségét jelenti, hanem a visszaélésszerű joggyakorlás tilalmának figyelembevételét is.

Itt kell utalnunk a Ptk. 6:213. § (3) bekezdésére. Ez az új rendelkezés, mely az 1959-es Ptk.-ban nem szerepelt, arra az esetre is biztosítja a tartós jogviszonyt létrehozó, határozatlan időre kötött szerződés bármelyik fél általi felmondásának a lehetőségét, ha a felek erről a jogról a szerződésben nem rendelkeztek. Ez az általános felmondási jog rendes felmondásnak minősül és a Ptk. elő is írja a megfelelő felmondási idő alkalmazását. Kérdés lehet természetesen, hogy egy konkrét szerződés kapcsán mit is jelent „a megfelelő felmondási idő”.

Fontos azt is kiemelni, hogy a felek a szerződésükben ezt a felmondási jogot nem zárhatják ki, vagyis a Ptk. 6:213. § (3) bekezdése kógens norma. Kizárólag a Ptk. térhet el az erre vonatkozó szabályoktól.

Az idézett új rendelkezés mellett a Ptk. számos helyen rendelkezik a felmondási jogról.⁶⁰ A szerződésszegéshez kapcsolódó, szankciós jellegű felmondási okok mind a szerződési jog általános szabályai körében, mind pedig az egyes szerződések szabályai között megtalálhatóak. Ezekben az esetekben a szerződés egyoldalú megszüntetése azonnali hatályú, szankciós jellegű (rendkívüli) és indokolni kell.⁶¹

Az egyoldalú szerződésmegszüntetési jog kapcsán utalni kell egyrészt a felmondást/elállást kizáró, valamint az ezen jogok gyakorlását kibővítő szerződéses klauzulákra.

A felmondást/elállást kizáró szerződéses kikötésekkel kapcsolatban elsősorban az a kérdés merül fel, hogy a jogszabályon alapuló egyoldalú szerződésmegszüntetési jogokat ki lehet-e egyáltalán zárni a szerződésben. Kérdés tehát, hogy az ezen jogokat nevesítő jogszabályi rendelkezések kógensek vagy pedig diszpozitívak? Az kevésbé vitatott, hogy a rendes felmondási okokat a felek a szerződésükben kizárhatják, az azokat szabályozó normák tehát diszpozitívak. A rendkívüli felmondási jogot lehetővé tevő normák azonban álláspontunk szerint is jellemzően kógensek.

A felmondási/elállási jog gyakorlását kizáró szerződéses kikötések különösen akkor lehetnek aggályosak, ha általános szerződési feltételben szerepelnek. Erre az esetre is irányadó a Ptk. 6:104. § (2) bekezdésének h) pontja, amely szerint fogyasztó és vállalkozás közötti szerződésben az ellenkező bizonyításig tisztességtelennek kell tekinteni azt a kikötést, amely kizárja vagy korlátozza a fogyasztó jogszabályon alapuló jogait a vállalkozás szerződésszegése esetén.

A felmondási/elállási jog gyakorlását kibővítő szerződéses kikötések kapcsán arra kell rámutatni, hogy ezek a klauzulák gyakorlatilag korlátlan szerződésmeg-

⁶⁰ A felmondás a jövőre nézve bekövetkező hatállyal szünteti meg a szerződést. Különbséget kell tenni azonban a szerződés és az annak alapján létrejövő kötelmi jogviszony között. A felmondás a szerződést szünteti meg, a jogviszony bizonyos elemei azonban fennmaradhatnak.

⁶¹ VÉKÁS: i. m., 358.

szüntetési jogot biztosítanak a jogosult számára. Rendkívüli felmondás esetén ez azt jelenti, hogy a „fontos ok” fogalma valójában kiüresedik, ezt a jogot ugyanis az érintett fél saját mérlegelése szerint bármikor gyakorolhatja. Egy ilyen kikötés nyilvánvalóan felvetheti az érvénytelenség kérdését. Fogyasztó és vállalkozás közötti szerződés esetén egy ilyen kötést a Ptk. is szigorúban ítél meg, követve a 93/13-as irányelv rendelkezéseit. A Ptk. 6:104. § (1) bekezdésének d) pontja ugyanis kimondja, hogy fogyasztó és vállalkozás közötti szerződésben tisztességtelennek minősül az a kikötés, amely lehetővé teszi, hogy a vállalkozás a szerződéstől elálljon, vagy azt felmondja, ha a fogyasztó ugyanerre nem jogosult.

Hogy mi lehet a kapcsolat az egyoldalú szerződésmegszüntetési jog és a szerződéskötést követően bekövetkező hátrányos körülményváltozás között, arra példaként hivatkozható a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara mellett működő Állandó Választottbíróság 5/6/2021. számú ítélete. Ebben a Választottbíróság kiemelte: *„A koronavírus járványhelyzet következtében hozott jogszabályoknak és intézkedéseknek az üzleti forgalmat csökkentő hatását az üzleti kockázat körében az alperes különböző módon kezelhette. Ezek egyike a rendes felmondás volt, amikor az alperes, mint bérlő a bérleti díj fizetésének kötelezettségét három hónapra, azaz a felmondási időre korlátozta. A Választottbíróság álláspontja szerint egy több éves bérleti szerződés előzmény után megkötött határozatlan idejű bérleti szerződés esetén a három hónapos bérleti díj fizetési kötelezettség ésszerű mértékű vállalkozói üzleti kockázat volt, különösen olyan helyzetben, amikor a felmondás időpontjában a Bérleményben még jelentős számú gépkocsi parkolt és a felmondási idő végéig a bérlő nem volt köteles a Bérlemény teljes kiürítésére. Az alperes végül is ehhez hasonló megoldást választott, rendes felmondás helyett azonban (megalapozatlanul) azonnali hatályú rendkívüli felmondással élt.”*⁶²

Az egyoldalú szerződésmegszüntetési jog ennek alapján alkalmas eszköz lehet a szerződéskötést követően fellépő, előre nem látható és egyik fél üzleti kockázati körébe sem tartozó, külső körülmények által felborított szerződéses kockázatelosztás kezelésére. Amennyiben az arra jogosult ezt az eszközt választja, a szerződést egyoldalú jognyilatkozatával a jövőre nézve megszünteti, a felek között azonban elszámolási kötelezettség keletkezik.

11. Teljes vagyoni helytállási kötelezettség elve

A szerződéskötés után bekövetkező körülményváltozások figyelembevétele és a szerződés eredeti tartalmára gyakorolt hatásai kapcsán végül ki kell térni egy olyan

⁶² <https://mkik.hu/hatarozatok-tara/562021-valasztottbirosagi-itelet>

kérdésre is, amelyet a magyar jogirodalom eddig mélyebben nem igazán vizsgált. Ez pedig a teljes vagyoni helytállási kötelezettség elve,⁶³ illetve annak fenntarthatósága a 21. századi válságok körülményei között.

A teljes vagyoni helytállási kötelezettség elve a kontinentális jogrendszerekben a 19. századi pandektista jogtudomány hatására nyert elismerést. Ez annyit jelent, hogy aki szerződést köt, az annak szerződészerű teljesítéséért teljes vagyónával köteles helytállni.⁶⁴

Bár ezt az elvet jogszabály kifejezetten nem mondja ki, az általánosan elismert, hogy ha a jogalkotó ez alól kivételt szeretne tenni, azt jogszabályban kifejezetten rögzítenie kell. Ennek alapján tehát korlátolt vagyoni helytállás csak azokban az esetekben érvényesül, amikor arról jogszabály rendelkezik.⁶⁵

Magyarország a devizahiteles válság hívta fel leginkább a figyelmet arra, hogy milyen súlyos méltánytalansághoz vezethet ennek az elvnek a merev alkalmazása. Hiába fizették vissza ugyanis az adósok a felvett kölcsön összegének a többszörösét is akár, az időközben bekövetkezett árfolyamváltozások és kamatemelések hatására tartozásuk forintban a sokszorosára nőtt.

Érdemes ezzel kapcsolatban egy pillantást vetni az angolszász jogrendszerekre. A common law ugyanis szélesebb körben elismeri az ún. walk away intézményét. Ennek alapján az adós a teljes tartozásától megszabadulhat, ha a tartozás fedezeteként zálogul lekötött vagyontárgya tulajdonjogát a hitelezőjére ruházza át. A walk away, valamint a magánszemélyekkel szemben is gyorsan lefolytatható csődeljárás kombinációja is szerepet játszott abban, hogy az USA a 2008-as pénzügyi és gazdasági válságból gyorsabban kiemelkedett, mint az európai országok. Ebből a szempontból tehát meghatározó jelentőségűnek bizonyult az, hogy az európai jogrendszerekben az adósság alóli mentesülés feltételei jóval szigorúbbak.⁶⁶

⁶³ Gyakoribb a teljes vagyoni felelősség kifejezés használata. Itt azonban – miként a korlátolt felelősség eseteiben is – valójában nem felelősségről, hanem objektív helytállási kötelezettségről van szó. A felelősség alól a kötelezett ki tudja magát menteni, a helytállási kötelezettség eseteiben azonban erre nincs lehetősége. Így például egy betéti társaság belfagya nem tudja magát kimenteni a társaságnak a társasági vagyonnal nem fedezett kötelezettségei teljesítése alól. Ezért használja a Ptk. 3:154. §-a is a helytállási kötelezettség kifejezést. Ugyanez a helyzet a zálogkötelezettet és a kezest terhelő helytállási kötelezettség eseteiben is, azzal a lényeges különbséggel, hogy a zálogkötelezett helytállási kötelezettsége a zálogtárgyra korlátozódó, vagyis korlátolt vagyoni helytállási kötelezettség, míg a kezeseé korlátlan.

⁶⁴ Ehhez a kontinentális jogrendszerekben szorosan kapcsolódik a természetbeni teljesítés kötelezettsége. Ez azt jelenti, hogy a kötelezett – erre vonatkozó megállapodás hiányában – kártérítés fizetésével nem szabadulhat a kötelezettség (természetbeni) teljesítése alól. Lásd SZALAI: i. m., 72.

⁶⁵ Erről részletesebben lásd BODZÁSI BALÁZS: A társasági jogi korlátolt felelősség kialakulása és gazdasági szerepe. *Gazdaság és Jog*, 2023/1-2. szám, 50–58.

⁶⁶ DANIEL GROS: A transzatlanti növekedési szakadék. *Világgazdaság*, 2014. 07. 28. https://www.vg.hu/velemenyt/2014/07/novekedesi-szakadek-az-usa-es-europa-kozott#google_vignette

Hogy ez a magyar jogba átültethető-e, illetve milyen feltételekkel, az természetesen jogpolitikai és nagyrészt gazdaságpolitikai döntést igényel. Nem vitatható, hogy ennek az intézménynek a jogi szabályozása az egész nemzetgazdaságra, főként a hitelezésre döntő jelentőséggel bírna. Annyit azonban ez a kérdés minden bizonynyal megér, hogy legalább elgondolkodjunk rajta.

12. Záró gondolatok

Ezen rövid áttekintés végére érve – ismét Harmathy Attilát idézve – megállapíthatjuk, hogy a joganyag átalakulásához nemcsak a gazdasági fejlődés, hanem a gazdasági válságok is hozzájárultak.⁶⁷ A jelenlegi helyzet azonban annyiban kétségkívül speciális, hogy 2008 óta gyakorlatilag egymást érik a különböző válsághelyzetek, amelyeket csak rövid nyugalmi periódusok választanak el egymástól. Ez nagy kihívás elé állítja a magánjogi szabályozást és a jogalkalmazást is.

A jövővel kapcsolatos számos kérdést ma még természetesen nem tudunk megválaszolni. Az azonban biztos, hogy a 2020-as évek válságai által felerősített digitális átalakulás olyan alapvető változásokkal fog együtt járni, amely a 19. századi pandektista felfogáson nyugvó magánjogi szabályozás alapjait változtatja meg.

Abstract

THE IMPACT OF CRISIS SITUATIONS ON LONG-TERM CONTRACTUAL RELATIONSHIPS

This paper analyses the impact of the crises of recent years on contract law, focusing on the question of how unforeseen negative events occurring after the conclusion of a contract may affect the original content of the contract. Is it possible for either party to modify or escape its obligations under the contract by invoking changed circumstances? The different legal systems offer a variety of possibilities in this respect. In addition to the right to modify the contract, unilateral termination rights may also play an important role in such a situation.

Finally, how sustainable can the principle of unlimited property (financial) liability be considered in the context of 21st century crises?

⁶⁷ HARMATHY: i. m., 539.